

PETHES IMRE EMLÉKEZETE

Sem halálának hetvenéves (november 14.), sem születésének százharmincadik évfordulója (december 18.) nem olyan kerek számok, amelyek megemlékezésre köteleznek. De kötelességünk megemlékezni korának legnagyobb színészéről jelentősebb évfordulók nélkül is, hiszen alakját, hangját, mozgását sem film, sem hangplemez nem őrzi. Színpadi alakításait egykori kritikák és leírások őrzik, de a színháztörténészek még sikerült szemtanúkkal és pályatársaival is beszélni, s ezek a mozaikképek alkotják az emlékezés tablóját.

Bálint Lajos, a Nemzeti Színház dramaturgja, aki két évtizeden át szinte minden nap együtt volt Pethes Imrével, látta őt a próbákon, a premiereken, a színpadok mögött és a társalgóban, ezt írta: "*Bevallom, nem volt bátorságom, hogy az évtizedek távolságán át nekimerészkedjem csak vázlatos portréjához annak a színésznek, aki bennem úgy él, mint a legnagyobb színpadi alkotó.*" Ugyanilyen csodáló és lelkes elismeréssel írt róla - többek között - Csathó Kálmán, aki a színházban rendezőként szintén együtt működött vele, vagy a kritikus Kárpáti Aurél és a színházakról mindig lelkesedéssel író Kosztolányi Dezső. Emlékeiket ebben az írásban is idézni fogjuk. Ki volt hát színészetünk immár legendássá nőtt, kiváló alakja?

Pethes Imre régi jászszági családból 1864. december 18-án Jászárokszálláson született. A gimnáziumot Jászberényben végezte. Érettségi után nem tudta eldönteni, milyen pályát választ, mert minden érdekelt. Ma már úgy fogalmazhatunk, hogy az élet érdekelt. Felvették, de a tanulmányi évek alatt semmiel sem tűnt ki társai közül, s a csendes, zárkózott, szerény fiút még a vizsgaelőadásokon sem léptették föl. Pethes elkedvetlenedett, és a harmadik év után otthagyta az Akadémiát. Hazament és hivatalt vállalt. De egy év után visszatért az Akadémiára és azt sikeresen befejezve, 1890-ben színészi oklevelet nyert.

26 éves volt, amikor a színészi pályáját elkezdte. 12 évig vidéki társulatoknál működött: Győr, Sopron, Debrecen, Nagyvárad, Arad és Temesvár voltak a legfontosabb állomásai. Makóék télen a temesvári színházban játszottak, nyáron pedig a budai Horváth-kerti Nyári Színházban. Ezen a nyáron Pethes Imre Rostand verses drámájának, a *Cyrano de Bergeracnak* a címszerepében lépett a színpadra, és ez a szerep hozta meg számára az országos hírt és elismerést, de még mindig nem egy budapesti szerződést. Még egy évig Makó vidéki társulatában játszott, majd 1902-ben a Vígszínház szerződtette. Abban az időben a Vígszínház volt a leghaladóbb magyar színház, műsorán az új francia szerzők sikamlós darabjaival, színpadán a naturalista színjátszás élgárdájával. Az előadásokat a franciásan pergő beszéd és a riposztózó dialógusok jellemezték. Amilyen kitűnően érvényesült ez a stílus a könnyed, franciás darabokban, annyira nem illett a Vígszínházban bemutatott, tempósabb hangvételű magyar darabokhoz, mint például Herczeg Ferenc - Pethes Imre közreműködésével játszott - Balatoni regéjéhez, Ocskay Brigadérosához, Fényes Samu Kuruc Féja Dávid, vagy Géczy-Lampérth: Rodostó c. darabjaihoz. Pethes a Vígszínházban nyolc szerepet játszott és mind a nyolc magyar szerző darabja volt, ami egyetlen évadban ritkaság volt a Vígszínház műsorrendjében. Pethes Imre tempósabb, magyaros színpadi beszédmódja ezekben érvényesült, de a francia vígjátékok és bohózatok pergő nyelvezete távolabb állt tőle. Ezt ő maga is érezte, de észrevették a Nemzeti Színház vezetői is, ahol ez a beszédstílus, sőt ennél még sokkal vontatottabb és patetikusabb stílus volt a honos. Így 1903. januárjában végre a Nemzeti Színház szerződtette. Az első évben 22 különféle

epizódszerepben lép színre, mint: első udvaronc, első szolga, hírnök, vak öreg stb. Az epizódszerepek egyébként egész pályáján elkísérik, már beérkezett, elismert, vezető színész volt, de ha úgynevezett epizódszerepet osztottak rá, teljes odaadással játszotta azokat is, mert véleménye szerint nincs kis és nagy szerep, csak jó vagy rossz színész van. Soha nem utasított vissza szerepet. Ebből az időből származik az az anekdota, amely a szerződtetett, de egyelőre szinte mellőzött színésztől és az ugyanakkor a Vígszínháztól visszaszerződtetett és ugyancsak mellőzött rendezőtől, Mátrai Betegh Béláról szól: - A sok kis szerep után Pethes Imre végre nagyobb szerepet kap, és megkérdezi Mátrai Betegh Béla rendezőt, hogy milyen ez a darab - " Képzelteti - volt a válasz - én rendezem és Maga játssza a főszerepet! (Hugó Károly: Báró és bankár c. darabjában Pethes alakította a bárót.)

1904. január 15-én mutatta be a Nemzeti Színház Barrie angol szerző Egyenlőség c. szatírját, amelynek Chrichten szerepében Pethes a Cyrano után ismét, de most már véglegesen a magyar színészet élvonalába került. Tartózkodó modora, mindig kifogástalan megjelenése miatt korábban gúnyosan, később mély tisztelettel nevezték Fejedelemnek.

1904-ben alakult meg a haladó szellemű Thália Társaság, Bánóczi László, Benedek Marcell és Lukács György vezetésével, Hevesi Sándor rendezősége mellett. A Nemzeti Színház szigorúan hagyományőrző tagjai olykor gúnyosan nyilatkoztak a színészi képesítés és színpadi gyakorlat nélküli színészekkel dolgozó Tháliáról, amelynek haladó, olykor már-már forradalmi törekvéseit meg sem értették.

Nem így Pethes Imre. Minden szabadidejét a Tháliásokkal töltötte, törekvéseiket érdeklődéssel figyelte, a színészeket tanácsokkal látta el, a kezdőket bátorította. Mindezekről tanúskodnak Pethes Imre fennmaradt levelei. Ő maga a saját művészi területén azt igyekezett megvalósítani - szinte teljesen egyedül -, amiért a Thália küzdött: hogy minden színművet a maga sajátos stílusában kell előadni, tehát nem szabad egy megkövesedett stílusirányhoz ragaszkodni, mint amilyen a Nemzeti Színház akkori előadásaira jellemző idejétmúlt álpáthosz.

Ebben voltak segítőtársai a színháznál Hevesi Sándor rendező, Beregi Oszkár, Ódry Árpád, később Somlay Artúr színészek.

Sokoldalú és sokszínű színész volt, de leginkább a magyar alakok megformálása állt lelkéhez, alkatához a legközelebb. Magyaros szerepformálásáról írta Kosztolányi Dezső: "Lassan beszél, hogy elhiessük, hogy ott előttünk ötlenek eszébe a gondolatok, bámulatosan bánik a szünetekkel. Sohasem siet...Pethes a magyar faj előnyeit vitte színpadra és emelte teljes diadalra. A mi népünk realizmusa, bölcs nyugodtsága az, aminek mi tapsolunk. Pethes magyar művész!"

Eredeti magyar szerepei közül is kiemelkedik a Bánk bán, amelyben a címszerepet, Petur bánt és Tiborcot is alakította. Az Ember tragédiájában játszotta Lucifert, Péter apostolt, az egyiptomi rabszolgát és az agg eretneket. (És ez utóbbi, kis szerepeket már beérkezett, országosan elismert, vezető színész korszakában!) Szép Ernő Egyszeri királyfi című mesedramájában a Halál volt. Kedves, kedélyes, magyar paraszt halál, olyan, akinek jövetele nem félelmes, hanem természetes. Egy magyar alakjáról ismét Kosztolányi Dezső írását idézzük:

"Mindig előttem van egy kemény, kőből kifaragott alakja, a halálraítélt magyar paraszt, Szemere György "Siralomházában". Milyen közvetlenül és öntudatosan játszotta. Hallottam - s ez nagyon jellemző számító és egyben sugallatos művészetére -, hogy a próbát egy egész igénytelennek tűnő rendezési ötlet miatt megállította. A paraszt előtt az asztalon (az asztal túlsó végén) állott egy palack, amelyből töltenie kellett. Pethes az üveget közelebb tette magához. Azt mondta, hogy a kapaszkodó mozdulat, amellyel az üvegért nyúlna, nem illenék a nyugodt, méltóságos keleti ember jelleméhez és megbontaná az alakítás harmóniáját."

Nehéz tallózni Pethes Imre Budapesten játszott 250 szerepe között. Nem dönthetjük el, hogy melyikben volt igazabb, hitelesebb, mélyebb, mert minden szerepét - a legkisebbet is

- a teljes átélés hitelesítette. Tőle ered a híres és máig érvényes mondás: "Átélés nélkül az egész színészet csak kutyakomédia!"

Sok Shakespeare szerepet játszott, kicsinyeket és nagyokat, epizódszerepeket és címszerepeket. Hamlet szerepéhez először 1908-ban, 44 éves korában jutott; utána 1912-ben, majd 56 éves korában, 1920-ban játszotta. 1908-ban már nem volt fiatal, 1920-ban nem volt öreg. Ő az örök Hamlet volt, kortalanul. Hamlet alakításával kapcsolatban idézzük ismét Kosztolányit:

"Alakításában mindig van egy csomó, melybe összefutnak a szálak, egy mozdulat, egy kitörés vagy egy elhallgatás, mely által egyszerre megvilágosodik a hős arca és tragédiája. Sohasem tudom elfelejteni a sírást, mellyel a dán királyfi kíséri az apja szavait, lankadt, fáradt reszketése egy gyermekké váló hősnek, akinek a bosszúja fájdalommal válik, könnyé, vér helyett. Ebben a szerepben a legnagyobb. Színész, alkotó, sűrítő: Költő. Egy pillanatban - hirtelenül - magasra emeli a drámát és külön, egyéni értelmet ad neki az idegrendszerével, a testével. Becsületos hittel állítom, hogy soha magyar színész nem emelkedett ily magasságra. Vagy húsz hazai és külföldi színészt láttam ebben a szerepben. Hamlet azonban Pethes Imre alakításában él emlékezetemben."

Shakespeare szerepei közül ki kell emelni Petruchiót, A makrancos hölgy férfi főszerepét. Erről Csathó Kálmán, a Nemzeti Színház akkori főrendezője így ír:

"A rendezés a negyedik felvonás első képét úgy fejezte be, hogy miután a nász-szoba nyitott ajtaján egymás után repültek be a színpadra az ordítva dühöngő Petruchiótól kidobált ágyneműk, az elgyötört Katalin utánuk támolgott, és egy-két párnából, takaróból egy karosszékben ágyat készített, hevenyészve ledült rá és szinte pillanatok alatt elaludt a kimerültségtől. Petruchio ekkor utánajött lábujjhegyen, végtelenül gyöngéd szerelemmel, mosolyogva nézte az alvó asszonyt, vigyázva megigazította feje alatt a párnát, azután azt mondta szerepe szerint:

*- Ki hölgyzelidítéshez jobban ért,
Szóljon, s kegyes dolgot mivel ha szól. -*

De ezt olyan közvetlenül, és annyira más hangon, mintha nem Petruchio, hanem a civil Pethes, a magánember szólalt volna meg, kilépve szerepéből nagyszerűen megjátszott jelenet után. Hiszen ezt teszi a darabban Petruchio is, mikor ott, alvó felesége mellett, magában marad közönség nélkül, és azzal, hogy egyszerre más hangon szólal meg, jelzi, hogy mindaz, amit addig művelt, az asszonynak játszott komédia volt. De a színészet paradox kettőssége következtében, vagyis mivel a művész személye meg a játszott alaké egymástól testileg nem választható el - sőt, lelkileg is csak bizonyos fokig - az őszinte és mély átélés következtében ezúttal a játék mögött nem az alaknak kölcsönzött meggyőződését lehetett érezni a művésznek, hanem a maga magáét; miután lelke mélyén így formálta volna át a szöveget: - Ki ezt jobban meg tudja játszani, szóljon...- A taps elemi erővel tört ki, mert így értette és érezte a közönség is: a művész és a nézők érzése találkozott."

1922-ben alakította a Lear király címszerepét. Ebben a hamleti intellektust az érzelmek széles skálája váltotta fel. Egy szemtanú mesélte el, milyen volt Pethes Imre a Lear király próbáján. Sétabotjával lépett a próba-színpadra, amit a rendező kifogásolni akart, mert ez szokatlan, majd hogynem tilos volt, de Pethes egy tekintete lefegyverezte a rendezőt. Civil felsőkabátja királyi palásttá változott, a kezében tartott sétabot királyi jogar lett, és a próba nézői előtt úgy tűnt, hogy a borotvált arcú Pethes-Learnek hosszú, ősz szakállja van. Már a próbán a belső átélés erejével tudott láttatni. Félelmetesen nagyszerű volt.

Zajos, külső sikere a Cyrano de Bergerachoz fűződik. A budai Nyári Színházban, vidéki társulat tagjaként kirobbanó sikerrel játszott szerepét 1904-ben a Nemzeti Színház tagjaként megismételte, de játszotta még 1920-ban is. Irodalmi szempontból talán bírálható

ez a szerep, de színészi szempontból kiválóbb alig akad. Ennek a szerepnek a billentyűzetén egész egyéniségének pompázatos gazdagsága megmutatkozik. Pethes a nagyorrú lovagot nem hetvenkedő, kötekedő, mindenáron verekedő hősnek ábrázolta, hanem mélyen érző, érzékeny lelkű költőnek, amilyen a XVII. században élt Cyrano valóban volt, aki szinte csak rákényszerül, hogy verekedjék, mert vagy őt bántják, vagy a gyengébbeket, akiknek védelmére kel. Pethes Imre neve összeforrott Cyrano alakjával, amelyet ő játszott először magyar színpadon, s bár utána még voltak kitűnő Cyranók, az ő alakítását nem múlta felül egyik sem.

1918-ban a Színművészeti Akadémia tanárává nevezték ki, és rendező is lett a Nemzeti Színházban. Rendezései közül megemlíthjük az 1920-ban felújított Cyranót, amelynek címszerepét is játszotta. Rendezte Rákosi Jenő: A szerelem iskolája új betanulását, Voinovich Géza Mohács c. drámájának bemutatóját, Vörösmarty Mihály: Czillei és Hunyadiak, valamint Schiller: Haramiák c. darabjainak felújításait. Pedagógusként rajongtak érte növendékei, rendezőként pedig ugyanolyan nagy művész volt, mint színészként.

1923-ban a Nemzeti Színház örökös tagja lett. Abban az időben ez volt a legnagyobb színészi elismerés és kitüntetés. De ez inkább a Nemzeti Színház fényét és rangját emelte, mert Pethes Imrét az egész ország a legnagyobb magyar színésznek tartotta, akinek művészi nagyságát már semmiféle kitüntetés nem fokozhatja.

Magánéletében példásan szép, harmónikus családi életet élt. Felesége korábban színésznő volt, de házasságkötésük után lelépett a színpadról, hogy csak a családjának élhessen. Három gyermekük született, akik közül Sándor lett színész. Az unokaöccsök és unokahúgok közül azonban többen léptek színészi pályára: Pethes Margit, Pethes Ferenc, Pethes György, aki a családból már a harmadik generációt képviseli a színháznál mint rendező.

Pethes Imréről magánemberként nem hiányzott a jókedv és a humor sem. Nyaranta a jázsági atyafiakkal vége-hossza nem volt az ugratásoknak, tréfálkozásoknak. Gondos családapa és jó férj volt, aki feleségét kímélendő, gyakran maga járt a piacra bevásárolni, közismert és híres színészként is.

Hangjának sötét alapszíne volt, fekete bársonyra emlékeztetett, amelyen élesen villant meg a fény. Legtöbbször az irónia fénye. Csengőbb hangja sokaknak volt színpadi kortársai között, de hajlékonyabb és árnyaltabb, kifejezőbb orgánuma senkinek. Pethes Imre tulajdonképpen sohasem játszott, mert számára a szerep mindig élettel teli valóságot jelentett. Színpadralépésével különös légkört teremtett maga körül, s a merev díszletek és holt kellékek is életre keltek tekintete alatt.

Halálba induló szerepei külön tanulmányt igényelnek. Mint Rank doktor úgy búcsúzott el Nórától, hogy egy utolsó pillanatban szinte magába itta az asszonnyal együtt az egész szobát, amelynek bútorai egyszerre jelentőséget kaptak, valósággal megelevenedtek ettől a drámai pillantástól. Mikor pedig a feléje nyújtott szál gyufáért hálásan azt mondta Nórának: "És köszönöm a tüzet", ebbe a néhány szóba belesűrítette a halálos beteg egész reménytelen, elmúló életét. Ugyanígy nézett körül még egyszer Zilahy Lajos darabjában, a Hazajáró lélek mérnöke irodájában is, mielőtt kitántorogna a halál felé, amelynek rátelepedő, roskasztó súlyát szó szerint a vállán cipelte ki, magával víve a számára üressé vált, összeomlott otthon képét. Ugyanígy Mercutio - a halálig önfeláldozó barát - kesernyés gúnyolódása mélyén saját lényének legbensőbb lírája szólalt meg. - Így látta és így írta meg az egykori szemtanú, Kárpáti Aurél.

1924. október 19-én Zilahy Lajos Süt a nap című életképének Tiszteletes szerepében utoljára játszott a Nemzeti Színház színpadán. Ugyanis súlyosan megbetegedett náthalázban és agyhártyagyulladását kapott, ami akkor még szinte gyógyíthatatlan volt. 1924. november 14-én halt meg, egy hónappal hatvanadik születésnapja előtt.

Igazi színész élete későn - negyven éves korában - kezdődött és korán, még hatvan

éves kora előtt ért véget. Mégis, működése saját kora, de az utódok számára is a színjátszás megújítását, a tökéletesség felé vezető útját jelentette. Hatása, példája felmérhetetlen. A Nemzeti Színház előcsarnokából temették. Koporsóját a pályatársak mellett a falvakból felzarándokolt egyszerű emberek ezrei kísérték könnyes szemmel, mezei csokrok százait téve ravatalához és a magyar alföld kései virágaiból kötött koszorúkat. Temetésének ez volt a legmeghatóbb mozzanata.

Pethes Imre színpadi alakításainak értékeléséhez tartozik az a történet, amelyet halála után meséltek a színháznál. Említettük, hogy utolsó szerepe a Tiszteletes volt Zilahy Lajos Süt a nap c. darabjában. A történet úgy szól, hogy az igazgatóság nem kívánt Pethes Imre váratlan halála miatt változtatni a kiadott műsorrenden, s ezért Hevesi Sándor igazgató felkérte az egyik színészt, hogy vegye át és játssza el Pethes elárvult szerepét, a Tiszteletest.

A felkért színész megtanulta és eljátszotta a szerepet, majd bement Hevesi igazgatóhoz és így szólt: "Igazgató Úr, én eljátszottam a Pethes szerepét, szíveskedjék nekem kiutalni a Pethes gázsiját." -(Természetes, hogy az élvonalbeli, örökös tag Pethes Imrének magasabb fizetése volt, mint a felkért, használható, de mégcsak másodrangú színésznek.)- Hevesi így válaszolt:

"Kedves kollégám, Ön kétségtelenül átvette és eljátszotta azt a szerepet, amelyet Ön előtt Pethes alakított. De van némi különbség az Ön játéka és a Pethes alakítása között. Mert amíg Pethes mint Tiszteletes kilépett a paplaktól, átment az udvaron és belépett a templomba, Ön, tisztelt kolléga, kilép a bal kettes kulissza mögül, átmegy a színpadon és eltűnik a jobb egyes kulissza mögött!"

Ennél tömörebben és plasztikusabban még senki sem fogalmazta meg az átélt, élményt és illúziót egyszerre keltő játék lényegét, megkülönböztetve a szokványos "szerepjátszástól", egyszersmind értelmezve Pethesnek a szerepbe való átlényegülését, ami művészetének szinte felejtethetetlen titka volt. Pethes Imre volt A SZINÉSZ, a testi és lelki azonosulás színpadi csodája, s nem érezzük túlzásnak, ha Shakespearenek Hamletről szóló, de Pethes Imrére is vonatkoztatható szavait idézzük:

*"Udvarfi, hős, tudós, szeme, kardja, nyelve;
E szép hazánk reménye és virága,
Az ízlés tükre, mint a szoborhoz,
Figyelme tárgya minden figyelőnek."*

(:Arany János fordítása:)